

ROBERT WRIGHT

Och människan skapade Gud

FRI TANKE FÖRLAG

Innehåll

Inledning 9

DEL I

Gudarnas födelse och uppväxt 13

- 1 Urtron 15
- 2 Schamanen 37
- 3 Religionen på hövdingadömenas tid 55
- 4 De första staternas gudar 81

DEL II

Den abrahamitiska monoteismens framväxt 109

- 5 Polyteismen, det gamla Israels religion 111
- 6 Från polyteism till monolatri 144
- 7 Från monolatri till monoteism 179
- 8 Filon 203
- 9 Logos: den gudomliga algoritmen 232

DEL III

Kristendomen: en ny uppfinning 259

- 10 Vad gjorde Jesus? 261
- 11 Kärlekens apostel 281
- 12 Den mest anpassningsbara kristendomen överlever 306
- 13 Hur Jesus blev frälsare 323

DEL IV

Islams seger 347

14 Koranen 349

15 Mecka 365

16 Medina 376

17 Jihad 398

18 Muhammed 413

DEL V

Gud blir global (eller inte) 431

19 Den moraliska fantasin 433

20 Är vi inte speciella då? 456

Efterord 470

Appendix 487

Författarens tack 512

Noter 515

Register 587

Inledning

EN GÅNG BLEV JAG offer för en förkastelsesdom, utslungad från predikstolen i min mors kyrka. Det hände 1994. Min bok *The Moral Animal* hade just kommit ut och jag hade haft den stora turen att få ett avsnitt ur den publicerat i nyhetsmagasinet *Time*. Avsnittet handlade om hur vår utvecklade mänskliga natur komplicerar äktenskapsprojektet på olika sätt. En sådan komplikation är den naturliga universella mänskliga frestelsen att avvika från den rätta vägen, och det var den vinklingen som redaktionen på *Time* valde ut för omslaget. Bredvid en dystur bild av en sönderbruten vigselring stod det: ”Otrohet kan ligga i våra gener.”

Prästen i Första baptistkyrkan i Santa Rosa i Kalifornien ansåg att artikeln var ett gudlöst försvar för vänsterprassel och framförde denna uppfattning i sin söndagspredikan. Efter gudstjänsten gick min mor fram och berättade för honom att hennes son hade skrivit texten. Jag är säker på att hon sade det med stolthet – sådana är moderskärlekens förunderligheter.

Att jag hade sjunkit så djupt! I nioårsåldern hade jag känt Guds kallelse i Immanuels baptistkyrka i El Paso i Texas och gått fram till altaret när en besökande väckelsepredikant vid namn Homer Martinez utfärdade sin ”inbjudan”, maningen till oomvända syndare att ta emot Jesus som sin frälsare. Några veckor senare döptes jag av församlingsprästen. Nu, närmare trettio år senare, placerades jag någonstans i Satans närhet av en annan baptistpräst.

Om den prästen hade läst texten i *Time* noga tror jag inte att han skulle ha gått ut så hårt mot den. (Det jag i själva verket hade hävdad var att impulsen till otrohet visserligen är naturlig men kan och bör motstås.) Men det fanns också de som inte bara läste utdraget utan hela boken och drog slutsatsen att jag var en gudlös varelse, för att uttrycka det mildt. Jag hade skrivit att den mänskliga tillvarons mest eteriska, inspirerande inslag (kärlek, uppföring, själva vår förnimmelse av moralisk sanning) var resultat av det naturliga urvalet. Boken framstod som en alltigenom materialistisk skrift – materialistisk i betydelsen ”vetenskapligt materialistisk”, som i resonemanget ”vetenskapen kan förklara allting i materiella termer, så någon Gud behövs inte, i synnerhet inte en Gud som påstås vara höjd över det materiella universumet på något magiskt sätt”.

Beteckningen ”materialist” passar nog ganska bra på mig. I den här boken talar jag om religionens historia och framtid utifrån en materialistisk ståndpunkt. Jag tror att religionens ursprung och utveckling kan förklaras med hänvisning till konkreta, iakttagbara företeelser – den mänskliga naturen, politiska och ekonomiska faktorer, framsteg i teknik och så vidare.

Men jag anser inte att en ”materialistisk” redogörelse för religionens ursprung, historia och framtid – som den jag ger här – utesluter giltigheten i en religiös världsåskådning. Tvärtom hävdar jag att den skildring av religionens historia som jag lägger fram här visserligen är materialistisk men bekräftar giltigheten i en religiös världsåskådning, inte en av *traditionellt* slag utan en som i någon meningsfull bemärkelse är religiös.

Det låter paradoxalt. Å ena sidan tror jag att gudar uppstod som illusioner och att gudsidéns senare historia är frukten av en illusion. Å andra sidan anser jag (1) att denna evolution i sig pekar på att något man meningsfullt kan kalla gudomlighet finns och (2) att ”illusionen” under evolutionsförloppet har strömlinjeformats på ett sätt som fört den närmare trovärdighet. I båda dessa bemärkelser har illusionen blivit allt mindre illusorisk.

Låter det rimligt? Antagligen inte. Jag hoppas att det gör det

när mina läsare har kommit till slutet av boken. Än så länge nöjer jag mig med att säga att den typ av gud som kvarstår som trovärdig efter all denna strömlinjeformning inte är den typ av gud som de flesta troende för närvarande har i tankarna.

Det finns ytterligare två företeelser som jag hoppas kommer att framstå i ett nytt ljus i slutet av boken. Båda är aspekter av det aktuella världsläget.

Den ena är vad som brukar kallas kulturkrockar eller civilisationernas kamp – spänningarna mellan den judisk-kristna västvärlden och den muslimska världen, som med all kraft manifesterades den 11 september 2001. Ända sedan den dagen har människor undrat hur världens abrahamitiska religioner ska kunna samsas, om de alls kan det, efter hand som globaliseringens verkningar för dem i allt närmare beröring med varandra.

Nåja, det vimlar av kulturkrockar i historien, och för den delen av kulturer som inte krockar. Och det är lärorikt att läsa om de religiösa idéernas roll, hur de har närt eller dämpat lågorna och ofta förändrats under tiden. Min uppfattning är att den visar oss vad vi kan göra för att den pågående kampen lättare ska få ett lyckligt slut.

Den andra aspekten av det rådande världsläget som jag ska ta upp är en krock av ett annat slag, den mycket omtalade ”kampen” mellan vetenskap och religion. Liksom den första typen har denna en lång och lärorik historia. Den kan spåras minst så långt tillbaka som till det gamla Babylon, där solförmörkelser, som länge hade förklarats med rastlösa och illasinnade övernaturliga varelsers ingripanden, plötsligt konstaterades inträffa med förutsägbara intervall, så förutsägbara att man undrar om de rastlösa och illasinnade övernaturliga varelserna verkligen var kruxet.

Sedan dess har många sådana från religiös synpunkt oroande upptäckter gjorts, men ett gudsbegrepp av något slag har alltid överlevt sammanstötningen med vetenskapen. Begreppet har ovillkorligen förändrats, men det innebär ingen dom över religionen. Vetenskapen har ju obönhörligen förändrats och reviderat, om inte kasserat, gamla teorier utan att någon betraktar

det som en dom över den. Tvärtom anser vi att denna fortlöpande anpassning för vetenskapen närmare sanningen. Det är möjligt att samma sak sker med religionen. När allt kommer omkring är kanske en strikt vetenskaplig beskrivning av vårt predikament – till exempel den som ledde till att jag kritiserades från predikstolen i min mors kyrka – förenlig med en äkta religiös världsåskådning och ingår i den process som förfinar en sådan åskådning och för den närmare sanningen.

Dessa båda stora ”krockfrågor” kan sammanfattas i en enda sats: Kan religionerna försonas med varandra i den moderna världen och kan de försonas med vetenskapen? Jag anser att deras historia pekar mot jakande svar.

Hur skulle religionerna se ut efter en sådan anpassning? Den frågan är förvånansvärt lätt att besvara, åtminstone i stora drag. För det första måste de ta itu med de hot mot människans psykiska välbefinnande som den moderna världen reser. (Annars blir de inte accepterade.) För det andra måste de betona något ”högre syfte” – något större resonemang eller mönster som vi kan använda när vi vill skapa riktning i vår dagliga tillvaro, skilja ont från gott och ge mening åt såväl glädje som sorg. (Annars är de inte religioner, i varje fall inte i den mening jag ger ordet ”religion”.)

Nu till de riktigt svåra frågorna. *Hur* kommer religionerna att klara dessa uppgifter? (Om de nu gör det. Annars är vi illa ute – troende, agnostiker och ateister i lika mån.) Hur kommer religionerna att anpassa sig till vetenskapen och varandra? Hur skulle en religion se ut som är väl anpassad till en tidsålder av avancerad vetenskap och snabb globalisering? Vilket syfte skulle den peka mot, vilken riktning skulle den ange? Finns det en intellektuellt hederlig världsåskådning som verkligen kan betecknas som religiös och som i allt kaos i vår värld kan ge personlig ledning och tröst och kanske rentav göra världen mindre kaotisk? Jag påstår mig inte sitta inne med svaren, men tydliga ledtrådar framträder naturligt i berättelsen om Gud. Nu drar vi i gång.

DEL I

Gudarnas födelse och uppväxt

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att så gott som alla de viktiga samhällsinstitutionerna är religionens barn.

Émile Durkheim

KAPITEL 1

Urtron

TJUKTJERNA I SIBIRIEN HANTERADE oregerliga vindar på sitt eget vis. En man började mässa: ”Västanvind, se hit! Titta på mina skinkor. Vi ska ge dig något att äta. Sluta blåsa!” Den europeiske besökare som på 1800-talet blev vittne till denna ritual beskrev den så här: ”Mannen som uttalar besvärjelsen släpper ner byxorna och tar ett språng i lä så att hans blottade bakdel exponeras för vinden. Han klappar i händerna vid varje ord.”¹

Vid 1800-talets slut hade europeiska resenärer sammanställt många redogörelser för ritualer i fjärran och föga kända trakter. Några var bebodda av människor som kallades vildar, alltså sådana där varken skrift eller ens jordbruk förekom. Och en del av deras ritualer var egendomliga, som denna.

Kunde en sådan ritual kallas religiös? Somliga européer vände sig bort med avsmak vid tanken, bortstötta av den underförstådda jämförelsen mellan deras egna upphöjda gudstjänstceremonier och dessa simpla försök att blidka naturen.

Det var kanske därför som den brittiske antropologen sir John Lubbock, som var verksam i slutet av 1800-talet, inledde sin diskussion om ”vildarnas” religioner med en varning: ”Det är omöjligt att behandla ämnet utan att nämna vissa företeelser som är djupt motbjudande för våra känslor”, skrev han i *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man*. Men han utfärdade ett löfte till sina läsare. I sin utforskning av detta ”sorgliga spektakel av grovt vidskepliga föreställningar och våldspräglade

former av gudsdyrkan” skulle han ”ständigt sträva efter att såvitt möjligt undvika allt som kan tänkas vålla någon av mina läsare obehag”.²

Ett obehag som Lubbock besparade sina läsare var tanken att deras hjärnor kunde ha mer än ett minimum gemensamt med vildarnas. ”En vildes hela mentala tillstånd är så olikt vårt att det ofta är mycket svårt att få reda i vad som försiggår i hans inre eller förstå de motiv som han drivs av.” Vildarna har visserligen ”något skäl, sådant det nu är, till att göra det de gör och tro det de tror, men dessa skäl är ofta helt absurda”. Vilden ådagalägger ”extrem mental underlägsenhet”, och hans intelligens ”tröttnas lätt ut, liksom ett barns”.³ Det säger sig självt att vildens religiösa föreställningar ”inte är frukten av djupt tänkande”.

Lubbocks läsare behövde alltså inte oro sig: ”Så som de lägre vilda folkslagen uppfattar religionen” är den inte bara olik civiliserad religion ”utan raka motsatsen”. Om vi med beteckningen ”religion” hedrar de primitiva ritualer och vidskepliga farhågor som iakttagarna av vilda samhällen har rapporterat om ”kan vi inte längre betrakta religionen som något utmärkande för människan”. ”Att en hund ylar mot månen är nämligen i lika hög grad en kulthandling som vissa ceremonier vilka har beskrivits som sådana av resenärer.”⁴

Vi borde kanske inte bli förvånade över att en högutbildad brittisk kristen uttalar sig så nedlåtande om inslag i ”primitiv religion”. (”Primitiv religion” är beteckningen på religionen bland icke litterata folk i största allmänhet, oavsett om de är jägare och samlare eller jordbrukare.) I primitiv religion ligger ju en djup vördnad för rå vidskepelse. Dunkla järtecken styr ofta beslut som rör krig och fred. Och de dödas andar kan ställa till olycka eller komma med råd och anvisningar genom en schaman. Kort sagt är den primitiva religionen full av det som kastades på sophögen när den monoteism som Mose förde med sig ut ur Egypten ersatte Kanaans avgudadyrkan.

När allt kom omkring var emellertid utrensningen inte så total, och beviset finns i själva Bibeln, om än i delar av Bibeln som

moderna troende inte brukar läsa. Där möter vi Israels förste kung, Saul, som går inkognito till ett medium och ber henne hämta upp profeten Samuel ur graven för att han själv ska få nya politiska idéer. (Samuel är inte road: ”Varför har du stört min ro och manat fram mig?”)⁵ Där finner vi också ohöljd vidskepelse. Profeten Elisha förbereder kung Joash för strid mot arameerna och säger åt honom att slå några pilar mot marken, men Joash slår bara tre gånger och då blir gudsmannen rasande: ”Du skulle ha slagit fem eller sex gånger. Då hade du slagit arameerna och krossat dem. Nu kommer du att slå dem bara tre gånger.”⁶

Till och med det yppersta av abrahamitisk teologisk förfining, monoteismen själv, kommer och går i Bibeln. I stort sett förutsätter texten att en enda Gud existerar, men här och där hör man en annan ton. Första Moseboken talar om den tid då en skock manliga gudar steg ner och hade sex med vackra kvinnor: ”och dem de tyckte bäst om tog de till hustrur”. De ”låg med människornas döttrar och fick barn med dem”, och inte vilka ungar som helst: ”Detta var urtidens hjältar, och deras rykte var stort.”⁷

Här och på andra ställen innehåller den hebreiska Bibeln – den äldsta skriften i den abrahamitiska traditionen och i den meningen judendomens, kristendomens och islams startpunkt – avslöjande rester av sin härkomst. Den abrahamitiska monoteismen tycks ha vuxit fram organiskt ur det ”primitiva” i en process som var mer evolutionär än revolutionär.

Därmed är inte sagt att det finns något kulturellt släktskap mellan de ”primitiva” religioner som antropologerna dokumenterat och de ”moderna” religionerna. Vi tar miste om vi tror att människor som hade talat med vinden medan de drog ner byxorna för några årtusenden sedan började tala till Gud medan de låg på knä. Såvitt vi vet finns det ingen tradition i judendomens, kristendomens eller islams kulturella bakgrund att tala med vinden överhuvudtaget, och vi har absolut ingen anledning att tro att tjuktjernas religion ingår i den bakgrunden, att deras kultur i Sibirien under första eller andra årtusendet före vår tideräkning på något sätt påverkade Mellanösterns kultur.

Däremot kan ”primitiv” religion i största allmänhet, sådan antropologer och andra besökare har beskrivit den, ge oss en viss uppfattning om de moderna religionernas ursprungsmiljö. På grund av sin geografiska isolering undgick kulturer som tjuktjernas den tekniska revolution – skriftspråkets inträde – som placerade andra delar av världen i den nedtecknade historiens väg och drev dem mot modernitet. Dessa ”primitiva” kulturer må inte ge oss en bild av de speciella förhistoriska religioner ur vilka de äldsta dokumenterade religionerna framträdde, men vi får åtminstone en allmän uppfattning. Den monoteistiska bönen växte inte fram ur tjuktjernas ritualer eller trosföreställningar, men den monoteistiska bönelogiken kan ha vuxit fram ur ett slags trosföreställning som tjuktjerna hyllade, nämligen att naturens krafter animeras av krafter eller andar som man kan påverka med förhandlingar.

Vildens logik

Det var den teori som John Lubbocks samtida Edward Tylor lade fram, en mycket inflytelserik tänkare som ibland kallas för socialantropologins fader. Tylor, som kände Lubbock och ibland kritiserade honom, ansåg att ”animismen” var religionens ursprungsform. Hans animismteori blev den dominerande förklaringen bland den tidens forskare till hur religionen hade uppkommit. Den ”besegrade världen i ett enda slag”, skrev en antropolog i 1900-talets början.⁸

Tylors teori vilade på ett paradigm som genomsyrade antropologin i slutet av 1800-talet, därefter hamnade i onåd i många decennier och på senare tid har vunnit terräng igen, nämligen kulturevolutionismen. Tanken är att den mänskliga kulturen i största allmänhet – konst, politik, teknologi, religion och så vidare – utvecklas ungefär på samma sätt som biologiska arter: nya kulturinslag uppträder och blomstrar eller dör, och följderna blir att hela institutioner och trossystem bildas och förändras. En ny religiös ritual kan framträda och vinna anhängare (om den till exempel anses kunna dämpa vindstyrkan). Nya gudar kan födas

och växa. Nya idéer om gudar kan uppstå, till exempel idén att det bara finns en enda. Tylors animismteori ville förklara hur denna idé, monoteismen, hade utvecklats ur den primitiva religionen.

”Animism” definieras ibland som att det livlösa tillskrivs liv, alltså att floder och moln och stjärnor uppfattas som levande. Detta ingick i Tylors begrepp, som dock innehöll mer än så. Den primitive animisten såg levande och döda ting i lika mån som bebodda av – animerade av – en själ eller ande, sade Tylor. Floder och moln, fåglar och fyrfota djur och även människor hade denna ”spöksjäl”, denna ”ånga, hinna eller skugga”, denna ”orsak till liv och tanke hos den individ den animerar”.⁹

Tylors teori byggde på en mer smickrande syn på den ”primitiva” intelligensen än Lubbocks. (Tylor har äran av en doktrin som blev en av socialantropologins grundpelare, nämligen ”människlighetens själsliga enhet”, tanken att människor av alla folkslag i grund och botten är likadana, att det finns en universell mänsklig natur.) Han betraktade animismen, inte som något för sig som stod fjärran från det moderna tänkandet utan som en naturlig tidig frukt av samma spekulativa nyfikenhet som hade lett till det moderna tänkandet. Animismen hade varit ”människosläktets barndomsfilosofi” som sammanstälts av ”forna tiders vilda filosofer”.¹⁰ Den gjorde det som goda teorier ska göra och gav kortfattade förklaringar till annars obegripliga fakta.

Till att börja med besvarar hypotesen att människor har en spöksjäl vissa frågor som enligt Tylors mening måste ha fallit de första människorna in, till exempel vad som händer när man drömmer. Primitiva samhällen använder begreppet människosjäl för att klarlägga detta mysterium. I en del fall är tanken att den drömmandes spöksjäl strövar under sömnen och upplever de äventyr som den drömmande senare minns. Långt efter Tylors tid observerade antropologen A. R. Radcliffe-Brown att invånarna på Andamanerna inte gärna väckte någon eftersom sjukdom kunde slå till om sömnen avbröts innan själen kom hem igen.¹¹ I andra fall får den drömmande besök av andras själar. På Fijiöarna trodde man att människors själar lämnade deras kroppar ”för att

störa andra i deras sömn”, noterar Tylor.¹²

Föreställningen att döda människors själar återvänder i drömmar är utbredd i primitiva samhällen.¹³ Animismen tar alltså upp en annan gåta som de första människorna ställdes inför, döden själv. I detta scenario är döden det som händer när själen slutgiltigt lämnar kroppen.

När de första människorna väl hade kommit på idén om själen låg det i sakens natur att utsträcka den bortom vår egen art, sade Tylor. Vilden kunde inte undgå att ”i djuren känna igen just de karakteristika som han tillskriver människosjälen, nämligen fenomenen liv och död, vilja och omdöme”. Och växter, ”som med djuren delar fenomenen liv och död, hälsa och sjukdom, tillskrivs icke onaturligt någon typ av själ”.¹⁴

För den delen är idén att kvistar och stenar har en själ rationell om den betraktas från ”en okultiverad stams” synpunkt. Kvistar och stenar förekommer ju i drömmar. De vålnader som vi ser i drömmen eller i feberyra har väl kläder och bär väl vapen? ”Hur kan vi då beskylla vilden för långsökt absurditet för att han i sin filosofi och religion för in en åsikt som vilar på hans sinnens själva vittnesbörd?” Tylor hade kanske Lubbock i tankarna när han skrev om primitiva folk: ”Blotta påståendet att deras handlingar saknar motiv och deras åsikter förnuft är i sig en teori och, vidhåller jag bestämt, en i grunden falsk sådan, konstruerad för att förklara allehanda företeelser som de vilka saknar förståelse för dem på så sätt ger en lättvindig förklaring.”¹⁵

Så snart en allmänt animistisk världsåskådning hade tagit form började den utvecklas, ansåg Tylor. Vid någon tidpunkt gav till exempel uppfattningen att varje träd hade en ande vika för tanken att alla träd kollektivt styrdes av ”skogens gud”.¹⁶ Denna knoppande polyteism mognade sedan och strömlinjeformades med tiden i monoteism. I en artikel i *Fortnightly Review* 1866 sammanfattade Tylor hela den process i vad som kan vara den enda religionshistoria i en enda mening som någonsin har publicerats, och som kanske också är en av de längsta satser av något slag som någonsin har kommit i tryck:

Uppåt från den enklaste teorin som i lika mån tillskriver djur, växt och mineral liv och personlighet – genom det som åt sten och växt och flod ger skyddsandar som lever bland dem och vårdar sig om deras bevarande, tillväxt och förändring – upp till det som i varje segment av världen ser en lämplig gudoms beskyddande och närande omvårdnad och i sista hand en Allsmäktig Varelse som ordnar och härskar över den lägre hierarkin – genom alla dessa åsiktsgraderingar kan vi alltså se den långvariga kampen utkämpas i det ena skedet efter det andra mellan en teori om animation, som förklarar varje naturfenomen genom att överallt ge det ett liv likt vårt eget, och en långsamt framväxande naturvetenskap, som i det ena segmentet efter det andra ersätter självständigt frivilligt handlande med utarbetandet av en systematisk lag.¹⁷

Är det någon som har några frågor?

Mängder av frågor har ställts. Tylors teori har inte behållit den prestige den en gång hade. Somliga kritiserar den för att den får gudarnas evolution att låta som en övning i rent förnuft, när religionen i själva verket har utformats i grunden av många faktorer, från politik till ekonomi och människans emotionella infrastruktur. (En skillnad mellan den moderna kulturella evolutionismen och den på Tylors tid är den moderna tonvikten på de olika sätt som ”mem” – ritualer, trosuppfattningar och andra kulturens grundelement – sprids genom att de talar till icke-rationella delar av den mänskliga naturen.)

I vid bemärkelse står sig Tylors uppfattning ändå bra i dag. Hur olikartade de krafter som formar religionen än är tycks den första impulsen till den faktiskt ha kommit huvudsakligen från människor som liksom vi själva ville förstå världen. Men de hade inte vårt försprång med arvet från den moderna vetenskapen och drog följaktligen förvetenskapliga slutsatser. Efter hand som de fick större insikter om världen – särskilt medan vetenskapen fördjupade dem – utvecklades religionen som en reaktion. Därmed förenar ”en obruten linje av mental hopkoppling den vilde fetischdyrkaren och den civiliserade kristne”, skriver Tylor.¹⁸

På denna generaliseringsnivå har Tylors världsåskådning inte bara överlevt den moderna forskningens granskning utan också hämtat styrka ur den. Evolutionspsykologin har visat att hur bisarra en del ”primitiva” uppfattningar än låter – och hur bisarra vissa ”moderna” religiösa uppfattningar kan låta i ateisternas och agnostikernas öron – är de naturliga frukter av humanitet, naturliga produkter av en hjärna konstruerad av det naturliga urvalet för att ge en förklaring till världen med hjälp av ett mischmasch av verktyg, vilkas kollektiva resultat inte är helt rationellt.

I appendix ges en utförlig exposé över den moderna uppfattningen om hur den ”primitiva” religionen trädde fram ur det mänskliga tänkandet. För ögonblicket är själva poängen att det fortfarande finns mycket i Tylors scenario, där animism leder till monoteism, som är fullt rimligt, även om det ter sig bristfälligt ur ett modernt perspektiv. För att få ett begrepp om de första stadierna i gudarnas, och Guds, evolution måste vi först och främst föreställa oss hur världen gestaltade sig för dem som levde för många tusen år sedan, inte bara före vetenskapens gryning utan också före skrivkonsten, ja, före jordbruket, och det bästa vi kan göra för att underlätta det tankeexperimentet är att fördjupa oss i världsåskådningen i de jägar-samlarsamhällen som antropologerna har studerat – ”vildarnas” världsåskådning, som både Lubbock och Tylor sade.

Det vore naturligtvis roligt att *bokstavligt talat* iaktta förhistoriska samhällen, de samhällen där religionen verkligen utvecklades till de gamla, historiskt dokumenterade religionerna. Men det kan inte finnas några detaljerade uppteckningar av trosföreställningar som existerade före skrivkonstens tillkomst. Det enda som finns kvar är det som arkeologerna hittar – redskap och smycken och här och där en grottmålning. Om det väldiga tomrum som mänsklighetens prelitterata skede bildar ska kunna fyllas måste det ske genom den omfångsrika litteraturen om iakttagna jägar- och samlarsamhällen.

Att använda sådana samhällen som fönster mot det förflutna har sina begränsningar. Ett exempel är att den antropologiska